

В.П.ПОТОЦЬКИЙ, канд. іст. наук, доцент ХНУ
ім. В. Н. Каразіна, Харків

ТОЛСТОВЦІ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (80-ті РОКИ ХІХ ст. - 1917 р.)

У статті розглядається проблема розвитку релігійних сект Харківської губернії наприкінці ХІХ століття. У ній аналізується поява релігійної секти толстовців, динаміка та головні фактори її розвитку, стосунки сектантів із державними установами, РПЦ і православним населенням Харківської губернії.

В статье рассмотрена проблема развития религиозных сект Харьковской губернии в конце ХІХ века. Она анализирует появление религиозной секты толстовцев, динамику и главные факторы развития, отношения сектантов с государственными организациями, РПЦ и православным населением Харьковской губернии.

The article deals with the problem of religious sects development in Kharkiv Province in the late ХІХ centurie. It analyses the appearance of religious sect of Tolstoy's followers, the dynamics and the main factors of its development, the character of sectarians relations with the state bodies, Russian Orthodox Church and its community in Kharkiv Province.

Поява в Росії нового філософсько-релігійного вчення, запропонованого великим письменником – графом Л.М. Толстим, викликала величезний резонанс. Оригінальні ідеї великого мислителя захопили численних шанувальників його таланту, багато з яких сприйняли думки свого кумира як керівництво до дії й почали натхненно втілювати їх в життя, створюючи організацію. Не дивно, що так званих «толстовців» пануюча в державі Російська православна церква (РПЦ) невдовзі оголосила сектантами.

Деяка інформація про харківських толстовців, духоборів та суботників є у працях Т.І. Буткевича [1] та В. Терлецького [2]. Обидва автори підкреслюють революційні та анархістські настрої місцевих толстовців. Однак історія релігійного сектантства Харківської губернії в роботах православних авторів була висвітлена дуже епізодично та неповно.

Відомий російський публіцист С.П. Мельгунов відвідував сектантів Харківської губернії – толстовців селища Павлівки Сумського повіту та баптистів Ізюмського повіту. Про своє враження від візиту він написав у двох публіцистичних статтях [3, с. 101-129, 130-132]. Симпатії С.П. Мельгунова повністю на боці сектантів, він захоплюється ними та виправдовує. В його роботах злочинцями виступають не місцеві сектанти, як прийнято було в місіонерській літературі, а навпаки – представники державної влади та РПЦ.

Релігійна опозиція у Харківській губернії останнім часом також стала предметом уваги як істориків, так і літературознавців і філософів. Так, наприклад, толстовцям Харківщини присвячені дослідження І.О. Шудрика, який розглядає трагічні події 1901 р. у селищі Павлівки Сумського повіту та

неоднозначну постать князя Д.О. Хілкова [4; 5]. У роботі М.Л. Гомона [6] також міститься багато важливої інформації про слобожанських толстовців та протисектантську діяльність православного духовенства губернії.

Толстовство на Слобідській Україні з'явилося завдяки дворянам та інтелігентам-різночинцям. Найяскравішою постаттю цього руху був князь Дмитро Олександрович Хілков. Поміщик Сумського повіту, гвардійський полковник, у 30 років, після участі у війні 1877-1878 рр. з турками, він серйозно замислився над питаннями віри. На Кавказі він познайомився з духоборами, які справили на нього велике враження [6, с. 849]. Зацікавившись нетрадиційними релігійними вченнями, він ознайомився з деякими філософськими роботами графа Л.М. Толстого. Покинув службу, їздив до письменника в Ясну Поляну [2, с. 145]. Нарешті разом із родичем М.Ф. Джунковським вони повернулися приблизно у 1885-1886 рр. до родовому маєтку в селищі Павлівки Сумського повіту. І з того часу ці дворяни, одягнені по-селянському, почали жити й працювати серед мешканців села [2, с. 147]. Разом із Д.О. Хілковим жила його громадянська дружина, з якою він не вінчався в церкві, Цецилія Вінер та її сестра [7, с. 597]. Цікаво, що у родині Л.М. Толстого спочатку були здивовані подібним вчинком молодих дворян [8, с. 178, 443].

Чимось походив на Д.О. Хілкова інший поміщик з Вовчанського повіту Олександр Михайлович Бодянський. Він наприкінці 1880-х років повернувся в рідні місця з Павлограду Катеринославської губернії. Про нього писали, що він "дотримувався досить ліберальних поглядів, справжній син 60-х років", який скрізь казав, що він нехрещений; крім того, про нього ходили чутки, нібито його дружина походила із селян [7, с. 612]. Він був обраний в члени земської управи, але внаслідок "...внутрішнього душевного перелому... через місяць відмовився від усіх посад" [Цит. за: 6, с. 93]. Після знайомства з М.В. Альохініним та перебування у заснованій ним толстовській громаді "Байрачній", розташованій у 18 км від Харкова, О.М. Бодянський "...став завзятим пропагандистом вчення Л.М. Толстого" [6, с. 94].

Крім М.В. Альохіна в "Байрачній" жили та працювали ще декілька інтелігентів. Одним з відомих членів цієї комуни був Г.Р. Лінденберг. Скульптор, гравер, він учився в Петербурзькій академії мистецтв, але покинув її та вступив до громади "Байрачної" [6, с. 113]. Серед відомих толстовців Слобідської України того періоду можемо ще назвати братів Альохіних, М.С. Дудченка, М.Ф. Сименсон, Є.М. Дрожжина, С.П. Прокопенка, Я.І. Кисилевича, Ю.С. Веріго та інших.

Наприкінці 1880-х років О.М. Бодянський запросив усіх її мешканців переїхати до себе на хутір Гремячий, розташований біля села Велика Бабка Вовчанського повіту. До новоствореної комуни почали вступати й селяни [7, с. 611-612].

Найбільшим і найвідомішим сектантським поселенням Харківщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. став штучно створений біля селища Павлівки Сумського повіту хутір Княжий. Історія його заснування є досить цікавою: князь Д.О. Хілков переконав спочатку своїх дворових робітників покинути

РПЦ [7, с. 601]. Однак через складність вчення та незадовільне його пояснення (князь робив це дуже плутано [9, с. 4]) виникла потреба в інших засобах поширення секти – матеріально привабливих. Князь під виглядом дешевого продажу землі (по 36 крб за десятину) майже подарував своїм послідовникам близько 400 десятин. При тому, що, у зв'язку з розвитком у тій місцевості цукрово-бурякових плантацій, земля там коштувала від 400 до 600 крб за десятину [7, с. 600]. На цих землях, таким чином, була створена колонія-комуна толстовців, яку прозвали Князівкою, або Дмитрівкою. Спочатку вона розміщувалася у версті від Павлівки, а згодом досягла села, утворивши його північну частину [2, с. 146]. Крім того, князь урочисто пообіцяв віддати комуні маєток своєї матері, коли той перейде до нього [7, с. 600]. Як відзначали священики, в громаду дуже охоче йшли молоді люди, "...бо їм була по серцю свобода" [10, арк. 111]. Скільки ж стало толстовців у Харківській губернії завдяки діяльності перших пропагандистів? Точно сказати важко: є різні дані – від 200-350 [11, с. 403; 2, с. 153] і аж до 2000 осіб [41, с. 189]. Остання цифра вражає, бо, в такому разі, їхня кількість майже дорівнюється числу прихильників усіх старообрядницьких сект губернії. У церкву селища Павлівки у 1889 р. навіть під час свята ходили не більше 5 чоловік [10, арк. 111], решта утримувалася. Сам Л.М. Толстой визнавав, що в Росії знайдеться небагато його справжніх прихильників [13, с. 246], але ж, у той же час, він вважав, що у Харківській губернії, як і в Тульській, його вчення є широко відомим [14, с. 239-240]. У всякому разі, Д.О. Хілков, О.М. Бодянський, М.А. Альохін та інші підняли справжню хвилю толстовського руху на Слобідській Україні.

У цей час відбувалося невпинне зростання числа штундистських, баптистських та толстовських громад у регіоні. Одним з найбільших у країні осередків толстовства Харківщина стала ще наприкінці 1880-х років. Однак впродовж 1891-1892 рр. влада не без допомоги РПЦ нанесла по релігійному дисидентству Харківщини відчутного удару. Д.О. Хілков, М.О. Бодянський були вислані за межі губернії. Усі ці заходи були проведені адміністративним шляхом, тобто без належної судової постанови.

Д.О. Хілкова звинуватили, крім перетягування православних до сектантства, у блюзнірстві проти РПЦ та у пропаганді соціалістичних ідей [7, с. 599]. Із догматичною стороною питання Д.О. Хілков визначився просто: Євангеліє він визнавав не повністю, а частково. Сторінки, які, на думку князя, були вписані церковниками пізніше, безжалісно викидалися. Православні місіонери свідчили, що сектанти ходили з Євангелієм, в якому цілі сторінки були закреслені [7, с. 603]. Єдиним життєвим принципом, якому навчав князь Хілков селян, був принцип "неопору злу насильством". Людина у його розумінні повинна була керуватися п'ятьма заповідями: "не клястися, не воювати, не судитися, не опиратися злу, любити ближнього" [7, с. 598]. Як бачимо, суто мирні принципи. Але православні священики казали, що в практичному значенні ці постулати для толстовців означали відмову від клятви, присяги, військової служби, судочинства та заперечення влади як насильства [7, с. 598]. До речі, сам граф Л.М. Толстой не визнавав павлівців

справжніми, переконаними послідовниками, він писав у 1901 р.: "Мені добре відомо, що людей, які поділяють мої погляди, навряд чи є сотня і поширення моїх писань про релігію, завдяки цензурі, так нікчемно мало" [13, с. 246]. Здається, що князь Д.О. Хілков, дійсно, створив певне напіванархічне об'єднання, ідеологія якого скоріше будувалася на заперечуванні, ніж на ствердженні. Пізніше павлівські толстовці відмовлялися сплачувати податки, складати присягу і служити в армії. Князя заслали на Кавказ¹, а згодом він вирушив за кордон [15, с. 146; 16, с. 198], де брав активну участь разом із М.О. Бодянським та іншими толстовцями у забезпеченні переїзду російських духоборців до Канади та США [2, с. 100-6; 17, с. 542].

Княгиня Ю. Хілкова забрала його дітей у Цецілії Вінер, а представники церкви вітали цей крок [7, с. 601; 18, с. 402]. Цей випадок неприємно вразив Л.М. Толстого [15, с. 421; 19, с. 425; 20, с. 445], він навіть просив відомого адвоката А.Ф. Коні втрутитись у цю справу [21, с. 214].

О.М. Бодянського звинувачували у таких самих "злочинах", як і Д.О. Хілкова. Священик Покровської церкви слободи Велика Бабка Вовчанського повіту у 1891 р. звинувачував О.М. Бодянського у поширенні серед селян заборонених творів Л.М. Толстого ("Исповедь" та "В чем моя вера?"), а також брошур видавництва "Посредник", що мали "антицерковну та антидержавну спрямованість" ("Как живут китайцы", "Иван-дурак", "Французский ученый Паскаль"). Крім того, дворянин давав читати людям твори Л.М. Толстого "Два старика", "Чем люди живы", "Свечка", "Бог правду видит, да не скоро скажет" [22, арк. 2-3]. У 1891 р. М.О. Бодянський відмовився від володіння землею та переїхав до Харкова [6, с. 94]. У голодний 1892 р. М.О. Бодянський та М.В. Альохін відкрили у слободі Велика Бабка безкоштовну їдальню для всіх, хто страждав. Духовенство розцінило цей вчинок як засіб сектантської пропаганди [7, с. 612]. У серпні 1892 р. із Міністерства внутрішніх справ до Харкова прийшло розпорядження вислати О.М. Бодянського у Закавказький край строком на 5 років [22, арк. 23]. М.В. Альохін також потрапив під слідство [6, с. 97]. Вони з О.М. Бодянським разом перебували у в'язниці міста Вовчанська [23, с. 375]. Знаходячись у місті Кутаїсі, О.М. Бодянський впродовж 1890-х років писав роботи з релігійних питань, а також активно листувався із своїми послідовниками з Вовчанського повіту. Відомі його листи-твори "Исповедание веры", "О правильном понимании писаний евангельских", "Крестьянам слободы Печенег", "Братьям в Ново-Бурлук, которые намеревались причинить мне зло" [7, с. 613].

Сільського вчителя Є.М. Дрожжина, який був толстовцем, у 1892 р. за відмову від військового обов'язку² засудили до 2-річного перебування у дисциплінарному батальйоні. До того він рік провів у Харківській в'язниці

¹ Л.М. Толстой захоплювався поведінкою Д.О. Хілкова: "Я дуже радий, що ви нічого не підписали, нічого не обіцяли, а сказали, що вони можуть робити все, що може робити сильніший... але слухати їх... ви не збираєтеся... Мені не пощастило до сих пір, але я б хотів поводити себе саме так" [15, с. 146].

² Так само вчинив толстовець-селянин із с. Речки Сумського повіту П. Ольховик у 1895 р. Він став дуже популярною особою серед сектантів свого села [7, с. 611].

[15, с. 147]. Л.М. Толстой писав, що у дисциплінарному батальйоні ніхто не витримує більше двох років з причини поширення там чахотки [535, с. 379]. Є.М. Дрожжин помер там через два роки саме від цієї хвороби. Після від'їзду князя Д.О. Хілкова невдовзі були вислані до Вологди його найближчі помічники з числа селян. Це було зроблено адміністративним чином, без суду, "скоріш за протиурядову пропаганду, ніж за відступ від віри" [18, с. 606-607].

У 1891 р. вчитель-толстовець М.С. Дудченко разом із громадянською дружиною М.Ф. Симонсон за небажання оформити шлюб релігійним обрядом були вислані до Полтавської губернії [24, с. 19; 534, с. 350].

У селищі Павлівки Сумського повіту місцевим толстовцям вчиняли обшуки [7, с. 602-603], за будь-яку дрібну провину (за компанію, більшу ніж в 3 особи, за виїзд із села, тощо) з них стягували величезний штраф до 50 крб. або карали ув'язненням до трьох місяців [25, с. 192, 193, 201].

Звичайно, подібне ставлення влади, що мала карати єретиків (після 1894 р. – злочинців), дуже підбадьорювало дисидентів. Крім того, вони отримували привід відчувати себе мучениками. Так, І.О. Бунін, який у ті ж самі роки, будучи толстовцем, потрапив на декілька днів до в'язниці в Полтаві, радів з цього приводу: "...нарешті й мені довелося постраждати!" [26, с. 46]. О.М. Бодянський, у свою чергу, пропонував Д.О. Хілкову написати клопотання про помилування до Олександра III (1881-1894), але князь шляхетно відмовився від цієї можливості [15, с. 150].

У в'язниці сектанти не припиняли своїх проповідей. О.М. Бодянський разом із М.В. Альохіним під час перебування у Вовчанській в'язниці перевиховали злочинця А., який перед ними каявся [23, с. 375]. Л.М. Толстой відзначив цей випадок. Сектанти на той час ніколи не поверталися із в'язниці православними, частіше траплялося навпаки.

Репресії не могли зупинити навали сектантів-раціоналістів на Харківщину, особливо якщо ці репресії мали половинчатий характер. Влада та церква хотіли обезглавити рух, арештовуючи найбільш одіозних персон, але на їх місце одразу приходили нові, більш радикальні та енергійні. Так, замість Д.О. Хілкова громаду очолили, поряд із М.Ф. Джунковським, селяни Муха та Бармот [7, с. 608]. На місце О.М. Бодянського прийшов селянин М. Мухін [7, с. 612]. Усі ці селяни, на відміну від попередників, не відрізнялися особливою харизмою, але були завзятими фанатиками, відданими справі.

Верхівка харківського духовенства у 1890-ті роки багато уваги приділяла нападам на графа Л.М. Толстого. 2 березня 1891 р. у Харківському кафедральному соборі протоієрей Т.І. Буткевич проголосив "Слово у день сходження на Престол Благодестивішого Государя Імператора Олександра Олександровича". Проповідь ця мала назву "Про лжевчення графа Л.М. Толстого". Священик не приховував бажання "відсікти" письменника від церкви [6, с. 127]. Князь Д.О. Хілков звернувся до Т.І. Буткевича з відкритим листом, де дорікав, що бажання когось "відсекти" не є християнським [6, с. 128]. Протоієрей друкував у часопису "Вера и разум"

статті, в яких порівнював вчення Л.М. Толстого з революційним демократизмом 1860-х років. Преосвященний Харківський та Охтирський Амвросій проголошував у цей час промови, що були спрямовані проти вчення Л.М. Толстого та проти нього особисто [6, с. 129]. Взагалі, Амвросій дуже багато зробив для підготовки відомої постанови Синоду про відлучення письменника від церкви. Стосовно місцевих сектантів Архієпископ Харківський та Охтирський казав: "Лихо мені з Павлівками. Просив ректора знайти семінариста, сам пропоную кожному... Не хочуть! Лякаються толстовщини!" [27, с. 27]. А взагалі діяльність православної місії впродовж 1890-х років не можна назвати ефективною: вона не була самостійною, а скоріше спрямовувала свою діяльність на виявлення сектантів з метою донесення про них поліції. Досить природно, що подібна політика спричинила зневажливе ставлення дисидентів до духовенства.

16 вересня 1901 р. в селищі Павлівки Сумського повіту Харківської губернії трапилася надзвичайна для тогочасної Росії подія: місцеві сектанти напали на церкву-школу, погромили її, а потім здійснили справжню атаку на головний храм парафії – Архангело-Михайлівську церкву. Виступ почався в неділю, 16 вересня, о 8 годині ранку. Із спеціальної доповіді священника І. Гончаревського та харківського єпархіального місіонера Д. Боголюбова ми дізнаємося, що "...сектанти від своїх будинків (частина села належала їм) рушили по селу з кийками та гуками: "правда", "за правду", "правда воскресла", "Христос воскрес!" [28, арк. 18]. Назустріч їм від церкви-школи попрямував урядник та декілька сотських, їх побили, а урядник на коні ледве врятувався [28, арк. 18]. Він повідомив пристава, який був біля парафіяльного храму, і той разом з 5 поліцейськими спробував зупинити натовп, гукаючи: "Зупиніться, що ви робите?" Однак сектанти накинулися на них "...з криком "На ура!", хапали, кидали, топтали, знов підіймали та кидали, обірвали погони, зламали шаблі" [28, арк. 19]. Про це ж саме свідчить у своєму звіті благочинний протоієрей А. Чугуєв [28, арк. 5]. Самі сектанти-учасники бійки П. Харахонтов та Т. Нікітенко казали інше. Вони стверджували, що зранку усі вийшли на святкову прогулянку, оскільки "...не знали, що на нас готується" [25, с. 196], раптом поліцейський урядник на коні в'їхав у натовп та почав нагайкою бити та конем топтати", хтось схопив "...коня за хвіст, кінь перелякався та вискочив" [25, с. 197]. А біля церкви-школи на сектантів нібито напали православні та поліцейські з шаблями. Сектантів били шаблями, кийками, дошками від парканів, а ті тільки благали припинити. Для порятунку сектанти кинулися у церкву-школу, що була поруч, на ходу відбираючи у поліцейських шаблі, які ламали і викидали геть. Потрапивши всередину церкви, вони "...побили все, що спадало на очі" [25, с. 197]. Сектанти зазначили, що ту церкву варто було погромити, бо збудована вона була на гроші місцевих поміщиків-грішників Іваницьких і ототожнювала собою, на їхню думку, все лицемірство Руської православної церкви [25, с. 197]. Як бачимо, версія звинувачених дещо відрізняється від версій священників, але в головному вони сходяться: церкву було осквернено.

Протоієрей А. Чугуєв писав: "Згідно з чутками, коли сектанти увірвалися в церкву, Г. Павленко (ватажок повсталих – *В.П.*) забрався з ногами на Святий Престол та запитав натовп: "Хто я?" Натовп йому відповів: "Правда!" "На чому я стою?" – "На кривді!.." Тоді Павленко гукнув: "То ж бийте, ламайте кривду!" – та в момент все було рознесено" [28, арк. 6]. Там же А. Чугуєв додає перелік пошкоджень церкви, що налічує близько 40 пунктів [28, арк. 6]. Сектанти П. Харахонтов і Т. Нікітенко нічого не пишуть про те, як вони поводили себе у церкві.

Після погрому церкви-школи натовп рушив у напрямі головного храму, біля якого зав'язалася жорстока бійка між православними, що прийшли послухати ранкову проповідь, та сектантами. Про близькість загрози для церкви свідчать "сліди крові на паперті" [28, арк. 6] та сліди від цеглин на церковних воротах [28, арк. 16]. Православних було набагато більше, і вони побили сектантів [28, арк. 19]. Як писали потім учасники бунту, п'яні православні (бо священники купили їм 2 відра горілки) цілу ніч шукали сектантів, що розбіглися по полях, били та знущалися з них [25, с. 199]. Досить супе-речлива заява, на нашу думку, бо постає питання, чому православні шукали сектантів по полях, а не пішли і не завдали шкоди їх колонії, як слід було б очікувати від п'яних та злих месників.

Наслідки цього надзвичайного спалаху насильства були вражаючими: один сектант загинув [28, арк. 19], дуже багато сектантів отримали важкі тілесні пошкодження [25, с. 198-200], 64 з них було заарештовано [29, с. 103; 28, арк. 19]. Згодом судили 68 чоловік [439, с. 598] (48 чоловіків та 20 жінок), причому двоє (М. Тодосієнко та Г. Павленко) були засуджені на 15 років каторжних робіт, 37 – на 12 років, 5 – на 8 років, 1 – на 4 роки, 3 – на 8 місяців в'язниці, 1 (неповнолітній) – на 3 місяці [439, с. 598]. (Інші були виправдані) [439, с. 598; 466, арк. 99-105; 35, арк. 121-122; 223, с. 2; 247, с. 2-3]. Місцевий священник К. Антонович вже не повернувся до служби у Павлівках через гострий нервовий розлад. А тим священникам, що залишилися, як компенсацію додали до жалування ще по 200 крб, диякону – 100 крб, двом псаломщикам – по 75 крб [28, арк. 34]. Церкву-школу відремонтували й освятили 1 грудня 1902 р. [28, арк. 47; 30, с. 662].

Усі ці події викликали в суспільстві неоднозначну реакцію. Церковні та місіонерські дослідники [31; 32; 33; 2] бачили у виступі павлівських сектантів виключно спалах релігійного фанатизму. Л.М. Толстой, В.Г. Короленко, В.Д. Бонч-Бруєвич та ліберальні публіцисти активно їх захищали [34, с. 33] та пояснювали виступ соціальним та релігійним гнобленням сектантів з боку влади та РПЦ. Єдиної точки зору не було: можливо, зіграла свою роль політична заангажованість дослідників. У наш час ми маємо можливість спробувати об'єктивно поглянути на події та, враховуючи точки зору, що існують, встановити причини і, головне, характер виступу павлівських сектантів.

За 10 років до відомого заворушення в Павлівках склалася ситуація, коли велика сектантська колонія опинилася не тільки без духовного ватажка, але й без активних і обізнаних його послідовників. М.Ф. Джунковський з

дружиною, напевно, не мали хілковського авторитету серед селян. За таких обставин, на нашу думку, толстовська громада опинилася перед неминучою перспективою подальшого розшарування. Саме в цих процесах ми бачимо головну причину того факту, що колишні непротивленці взяли в руки кийки.

Ідеологічна єдність толстовців під час відсутності князя Хілкова була вкрай порушена. Сектанти, що і за князя не мали чітких догматичних переконань, після його від'їзду опинилися в ідеологічному вакуумі. Звичайно, Хілков підтримував листування з деякими сектантами, але це, на нашу думку, не могло переломити ситуацію. Той факт, що на заклик Хілкова з Канади переселятися за кордон відгукнулася тільки частина сектантів [2, с. 159], свідчить про те, що розшарування в їхньому середовищі вже сталося і князь залишався авторитетом не для всіх. За 10 років (з 1891 до 1901 рр.) встигли вирости й ті з сектантів, що або взагалі не пам'ятали князя, або вже встигли його забути. Ці люди з дитинства виховувалися неправославними, тому, як нам здається, їхні душі були відкриті для будь-якого релігійного вчення. І якщо таке вчення не сформувалося всередині громади, його мав хтось занести іззовні. Для доказу даної гіпотези пригадаємо деякі події, що відбулися перед відомим виступом. Як зазначають джерела, ще 2 вересня 1901 р. серед павлівських сектантів з'являється селянин села Яхни Київської губернії Моїсей Тодосієнко – відома особистість серед так званих мальованців [35, арк. 30]. Цікаво, що Тодосієнко міг переконливо симулювати психічну хворобу. Також мальованець вже мав досвід нападу на церкву, який він здійснив разом із 40 сектантами в 1900 р. у рідному селі [31, с. 873]. Людина, надзвичайно містично налаштована, він вважався "пророком", чув голоси, можливо, вмів "водити круг" [29, с. 109], тобто володів певними психофізичними практиками, що могли на деякий час вводити екзальтованих віруючих у стан екстазу. Тодосієнка дуже добре приймали павлівці, на його честь організовували зібрання, де усі його уважно слухали [25, с. 195]. Але його одразу ж заарештували і відвели у Білопілья. За ним попрямували близько 40 сектантів. Тодосієнка через день відпустили, і він повернувся до Павлівок переможцем, ходив по вулицях та проповідував. Незабаром Тодосієнко поїхав із села, а через два дні сектанти погромили церкву.

Показово, що перед від'їздом Тодосієнко зробив своїм спадкоємцем сектанта Г. Павленка, передавши йому свою силу та владу "через переливання води із рота в рот" [28, арк. 5]. Цей спосіб нагадує обряд "передання духу" у хлистів. Крім того, Тодосієнко називав себе пророком Моїсеєм, казав, що за ним прийде пророк Ілля, а після – сам Христос [28, арк. 21]. Коли його заарештували, обіцяв воскреснути на третій день [2, с. 174]. Закликаючи сектантів до непокори, він активно використовував ім'я царя. "Бачите, люди, – казав він, – я посланий царем Миколою до вас готувати вас до нових законів; нас послано багато; Хілков ваш посланий до іноземних народів, а я до вас" [29, с. 108]. Тодосієнко казав, що цар постійно з ним радиться і вони навіть разом працювали на буряках [28, арк. 21]. Він оголошував, що має особливі документи від царя і його не мають права заарештовувати [28, арк. 17]. Крім того, лжепророк обіцяв, що з наступного року не буде повинностей та

податків, а віра сектантська стане панівною [29, с. 105]. Від'їжджаючи, Тодосієнко обіцяв направити на допомогу повсталим 500 сектантів [28, арк. 21]. Мальованець проводив агітацію і серед православних, роблячи наголос на соціальних питаннях. Сектанти, можливо, розраховували на їхню підтримку, і, що цікаво, документи консисторського та поліцейського розслідування говорять про пасивне вичікування багатьох православних, які рухалися за сектантами [29, с. 108; 28, арк. 18]. Самі бунтівники навіть наполягали на тому, що церкву громили разом з ними багато православних селян [25, с. 197]. Це не виключено, але треба зауважити, що жодного несектанта з цієї справи заарештовано не було.

Слід відзначити, що криза павлівської толстовської громади, яка призвела до подій 16 вересня 1901 р., була викликана зовнішніми та внутрішніми факторами. Серед зовнішніх можна назвати такі характерні риси життя будь-якої сектантської громади в Росії кінця XIX – початку XX ст., як поліцейський нагляд, штрафи, тиск з боку внутрішньої місії РПЦ, неприязнь православних. Серед внутрішніх – розшарування всередині громади, відсутність єдиних ідеологічних орієнтирів, інформаційний вакуум, та, як слідство, відчуття відчаю, безвиході. Все це зробило павлівських толстовців слухняною зброєю в руках провокатора-фанатика Тодосієнка. Сам же він, подібно до ватажків народних рухів часів середньовіччя, спровокував початковий спалах насильства, використовуючи для того фанатизм окремої релігійної групи. Заворушення в Павлівках можна було б назвати соціальним, якщо б інші селяни приєдналися до сектантів, але в даному випадку більшість народу підтримала владу й приборкала порушників спокою. Виступ сектантів не мав соціальної бази та перспектив і являв собою виключно прояв релігійного фанатизму.

Однак пацифістські настрої поступово ставали панівними серед сектантів, прихильники сект казали, що бунтувати їм не дозволяють принципи. Відомий штундист із села Слав'янки Київської губернії І. Заєць у 1902 р. писав: "А Хілкова парафія бунтує: погромили попову церкву та самі на себе накликали велике нещастя" [36, с. 46]. "А Христос ясно говорить: піднявши меч на меч, усі загинемо" [37, с. 50]. Штундист із того ж села І. Кондратьєв казав: "Нам із сокирою здобувати правду і свободу є непристойним" [38, с. 32]. Подібні настрої в їхньому середовищі виправдовувалися ще стомленістю від попередніх страждань. Той самий штундист І. Кондратьєв казав: "...і так вже усі руки, ноги в нас поламани" [38, с. 33]. Сектанти, особливо толстовці, бажали максимально дистанціюватися від революційного руху. У цей час раціоналісти відмовляються навіть надсилати дані у закордонні видання. "...Для чого надсилати матеріали? У Женеві виходять декілька видань, розміщують ці матеріали поряд із анархістськими, соціалістичними, і це не допомагає справі, а шкодить" [Цит. за: 38, с. 26]. Більш того, сектанти вважали вигідною для себе ситуацію, коли влада усі сили кидала на придушення революційного руху, а про них практично забувала. Як писав толстоовець О.М. Бодянський, знаходячись на хуторі Гремячий Вовчанського повіту: "Уряд майже дав спокій сектантам

різних толків... і сектанти, принаймні у нашій місцевості, зосередившись на такому побажанні, щоб по можливості не дратувати владу, не займаються політичними та економічними питаннями". (Цікаво, що пізніше О.М. Бодянський вітав революцію 1905-1907 рр. [6, с. 101], а Д.О. Хілков деякий час входив у партію есерів [4, с. 65-66].)

Толстовство після 1905 р., у період релігійної свободи, стає єдиним винятком серед загального відродження релігійного сектантства. Рух "непротивленців" Слобожанщини переживав у ті часи справжній занепад. Локалізовані у Сумському повіті, у селі Павлівки та частково у найближчих до нього населених пунктах, толстовці знаходилися у справжній облозі, майже позбавлені можливості спілкуватися з однодумцями та навколишнім світом. Відомий на той час журналіст газети "Русские ведомости" С.П. Мельгунов хотів дізнатися, як живуть павлівські сектанти після виходу царських маніфестів про свободу совісті та віросповідання, для чого здійснив поїздку у Сумський повіт Харківської губернії. Від нього ми дізнаємося, що урядник Заїчка та інші поліцейські не впускали його до села. Журналісту тричі доводилося звертатися до Харківського губернатора для отримання дозволу. Від сектантів він дізнався про існування фактичної заборони для них їздити до родичів та знайомих в інші місцевості, приймати у себе гостей, про знущання з них поліції [3, с. 101-105, 121-122]. У хатах толстовців часто проводилися обшуки з метою пошуку нелегальних відвідувачів [3, с. 101-102]. У С.П. Мельгунова склалося враження, що павлівські сектанти продовжували жити так, ніби то й не було відомих імператорських маніфестів [3, с. 131]³.

Князь Д.О. Хілков, який повернувся до села Павлівки у 1905 р., займався бджільництвом та вже не виказував якихось радикальних еретичних поглядів [40, с. 91-92]. Як відзначав І. Айвазов, пропаганда князя здебільшого торкалася в той час соціальних питань [41, с. 9]. Кількість сектантів у села Павлівки у 1908 р. складала 75 осіб. Взагалі в губернії в цей час нараховувалося 135 толстовців [41, с. 9]. Це окремі сектанти в селах Речки, Віри, Ястребине, Юнаківка, місті Білопілля, декілька толстовців у Харкові, частина з яких у 1905 р. переселилася у села Дудківку та Таранівку Зміївського повіту Крім того, на хуторі Грем'ячий Вовчанського повіту діяв О.М. Бодянський [41, с. 9]. Останній дуже захоплювався соціальними ідеями, хотів по можливості поєднати їх із потребами релігійних дисидентів. У Росії та за кордоном виходили книжки О.М. Бодянського [42; 43, арк. 35]. Крім того, він недовго видавав часопис "Желанный гость" [142], газету "Народное слово", але останньої вийшло всього 4 номери [6, с. 102]. Л.М. Толстой, до речі, не підтримав ідею видання цієї газети [6, с. 103]. Граф допомагав матеріально ув'язненим сектантам із села Павлівки [44, с. 5]. Клопотався про їхнє звільнення, але марно [45, с. 18]. Займався письменник також визволенням самого О.М. Бодянського, якого у 1907 р. посадили на 2,5 місяці до харківської в'язниці за розповсюдження збірки "Духоборцы" серед

³ У своїй статті "О веротерпимости, об уряднике Заичке и о крестьянине Ольховике" [39] В. Короленко також підняв питання про порушення прав сектантів у с. Павлівки.

передплатників "Народного слова", що було заборонено раніше [45, с. 183; 540, с. 62; 46, с. 64].

Толстовство Харківщини, потрапивши під тиск державного апарату, зазнало в період фактичної свободи віросповідання великих втрат. Рух павлівських толстовців, колись найбільшого сектантського осередку Харківської губернії, переживає після 1905 р. справжню кризу. Д.О. Хілков у 1908 р. навіть готував колективний від'їзд своїх прихильників до Канади або до Маньчжурії [41, с. 11].

Під час I світової війни князь Д.О. Хілков, який перед тим покався та повернувся до православ'я, пішов волонтером на фронт [4, с. 68]. Колишній толстовець загинув на війні. Після його відходу від руху та смерті О.М. Бодянського у 1916 р. на Харківщині залишилося декілька деморалізованих павлівських толстовців та поодиноких інтелігентів, таких, як В. Шейерман, що цікавилися сектантством взагалі.

Як не дивно, але царські маніфести про свободу віросповідання та свободу совісті від 17 квітня 1905 р. та 17 жовтня 1906 р. не призвели до відродження толстовського руху на Слобожанщині. Навпаки, саме в цей час він дуже швидкими темпами починає занепадати. Головну роль у цьому, на нашу думку, відіграло декілька важливих чинників: пильний поліцейський нагляд за толстовцями Харківщини, відсутність зв'язку з іншими осередками організації, брак талановитих і енергійних лідерів, тиск з боку православних місіонерів, активна діяльність в губернії нових, більш популярних сектантських організацій.

Список літератури: 1. *Буткевич Т.И.* Обзор русских сект и их толков. – Харьков: Тип. губ. правления, 1910. – 610 с. 2. *Терлецкий В.Н.* Очерки, исследования и статьи по сектантству. – Вып. 1. – Полтава: Тип. Г.И. Маркевича, 1913. – 255 с.; 3. *Мельгунов С.П.* Церковь и государство в России. (К вопросу о свободе совести). – М.: Сытин, 1907. – 193 с.; 4. *Шудрик І.О.* Взаємовідносини Руської православної церкви і толстовства в Слобідській Україні на межі XIX-XX сторіч // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура. – Харків, 1999. – С. 64-68.; 5. *Шудрик І.О.* Непротивленці в Україні: 3 історії толстовства на Слобожанщині // Людина і світ. – 1999. – № 11-12. – С. 32-33.; 6. *Гомон М.Л.* Л. Толстой и харьковчане. – Харьков: Основа, 1993. – 188 с.; 7. Журнал засіданий Миссионерского Совета по сектантским делам Харьковской епархии, бывших 2-5 сентября 1896 г. // Вера и разум. – 1896. – Т. 3. – № 22. – С. 561-629.; 8. *Сухотина-Толстая Т.Л.* Воспоминания. – М.: Худ. литература, 1981. – 525 с.; 9. Толстой и духоборцы в Канаде // Утро. – 1908. – № 524. – С. 4.; 10. *ДАХО.* Ф. 40, оп. 63, спр. 1131.; 11. *Андерсон В.* Старообрядничество и сектантство: Исторический очерк русского религиозного разномыслия. – СПб.: Изд-во Губинского. – 460 с.; 12. *Смолич И.К.* История русской церкви, 1700-1917. – Ч. 2. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Т. 8. – 800 с.; 13. *Толстой Л.Н.* Ответ на определение Синода // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – 1952. – Т. 34. – С. 246.; 14. *Толстой Л.Н.* Письмо И.Б. Файнерману // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – М., 1953. – Т. 66. – С. 239-240.; 15. *Толстой Л.Н.* Письмо Д.А. Хилкову // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – М., 1953. – Т. 66. – С. 421-423, 146-147, 150.; 16. *Толстой Л.Н.* Письмо И.Б. Файнерману // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – М., 1953. – Т. 66. – С. 197-198.; 17. Духоборцы в Канаде // Миссионерское обозрение. – 1900. – № 4. – С. 542.; 18. *Давыденко В.* Записка о заседаниях Харьковского Миссионерского Совета 18-20 августа п.г. с участием священников из зараженных сектантством селений // Вера и

разум. – 1900. – Т. 3. – № 1. – С. 1-9; № 2. – С. 26-34; № 3. – С. 56-64; № 4. – С. 88-91; № 5. – С. 113-120; № 6. – С. 139-146; № 7. – С. 169-174; № 8. – С. 196-201; № 9. – С. 223-228; № 14. – С. 370-378; № 15. – С. 397-404; № 16. – С. 429-440; № 17. – С. 460-468; № 18. – С. 488-495; № 19. – С. 516-529; № 20. – С. 544-551; № 21. – С. 577-583; № 22. – С. 619-624; № 23. – С. 657-663.; 19. *Толстой Л.Н.* Письмо Н.Н. Ге (отцу) // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – 1953. – Т. 66. – С. 424-425.; 20. *Толстой Л.Н.* Письмо Н.С. Лескову // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – М., 1953. – Т. 66. – С. 445.; 21. *Кони А.Ф.* Избранное. – М.: Советская Россия, 1989. – 496 с.; 22. *ДАХО.* Ф. 3, оп. 283, спр. 126.; 23. *Толстой Л.Н.* Письмо М.В. Алёхину // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – М., 1953. – Т. 66. – С. 374-375.; 24. *Толстой Л.Н.* Письмо И.И. Горбунову-Посадову // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – М., 1953. – Т. 66. – С. 18-19.; 25. Начало жизни христиан и страдание их в селе Павловках, какие они перенесли мучения и гонения от язычников за веру Господа нашего Иисуса Христа // Материалы к истории и изучению русских сект и раскола / Под ред. В.Д. Бонч-Бруевича – СПб., 1908. – Вып. 1. – С. 186-205.; 26. *Бунин И.А.* Освобождение Толстого // Бунин И.А. Собрание сочинений: В 6 т. – М.: Художественная литература, 1988. – Т. 6. – С. 1-150.; 27. *Буткевич Т.И.* В гостях у интеллигентного толстовца // Санктпетербургский духовный вестник. – 1897. – № 43. – С. 845-862.; 28. *ДАХО.* Ф. 40, оп. 83, спр. 138.; 29. *Бонч-Бруевич В.Д.* Предисловие к книге "Дело павловских крестьян" // Бонч-Бруевич В.Д. Избранные сочинения / Под ред. Н.А. Смирнова: В 3 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 103-110.; 30. Слово Преосвященного Стефана, Епископа Сумского по освящению храма-школы в с. Павловках Сумского уезда 1 декабря 1902 г. // Вера и разум. – 1902. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 656-665.; 31. *Белогорский Н.* Кто такой Моисей Годосиенко, вдохновитель павловских сектантов на буйство и разгром церкви // Миссионерское обозрение. – 1901. – № 12. – С. 870-874.; 32. *Боголюбов Д.И.* Неслыханные изуверства сектантов в Павловках // Миссионерское обозрение. – 1901. – № 10. – С. 486-490.; 33. Церковь "Преображения", г. Харьков. 110 лет: Краткий исторический очерк. – Харьков: Б.и., 2002. – 21 с.; 34. *Щелчков Г.* Церковные братства и их значение в борьбе с сектантством // Вера и разум. – 1907. – Т. 2. – С. 266-270.; 35. *ДАХО.* Ф. 3, оп. 283, спр. 181.; 36. *Заиц Т.* Письмо Е.Н. и А.Т. Ивановым 22 мая 1902 г. // Материалы к истории и изучению русского сектантства / Под ред. В.Д. Бонч-Бруевича – СПб., 1910. – Вып. 3. – С. 45-47.; 37. *Заиц Т.* Письмо Капустянским братьям // Материалы к истории и изучению русского сектантства / Под ред. В.Д. Бонч-Бруевича – СПб., 1910. – Вып. 3. – С. 48-50.; 38. *Путинцев Ф.* Политическая роль и тактика сект. – М.: Безбожник, 1935. – 321 с.; 39. *Короленко В.Г.* О веротерпимости, об уряднике Заичке и о крестьянине Ольховике // Русское богатство. – 1905. – № 4. – С. 145-148.; 40. *Зинухов А.* Революционеры, жандармы и провокаторы. (Опыт регионального словаря-справочника Харькова и Харьковской губернии 1860-1917 гг.) // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура. – Харків, 2000. – № 4. – С. 49-95.; 41. *Айвазов И.* Харьковское сектантство к 1908 г. – Харьков: Отд. отт. из журнала "Вера и разум", 1908. – 21 с.; 42. *Бодянский А.М.* По вопросу о крещении. – Владикавказ: Отд. отт. из журнала "Молоканский вестник", 1906. – 42 с.; 43. *ДАХО.* Ф. 200, оп. 1, спр. 385.; 44. *Толстой Л.Н.* Письмо П.В. Веригину // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – М., 1956. – Т. 75. – С. 5.; 45. *Толстой Л.Н.* Письмо А.Г. Булыгину // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – М., 1956. – Т. 76. – С. 18.; 46. *Толстой Л.Н.* Письмо А.М. Бодянскому // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – 1960. – Т. 79. – С. 63-64, 183.

Поступила в редколлегию 13.03.2011